

MUNKÁS-ÖNIGAZGATÁSI KÍSÉRLETEK MAGYARORSZÁGON

*(beszélgetés Bartha Eszterrel, Krausz
Tamással és Szalai Erzsébettel)*



A munkás-önigazgatás 20. századi történelmének legnagyobb hatású kísérlete az orosz munkástanács-mozgalom volt. Mi volt a munkástanácsok szerepe az orosz forradalomban?

Krausz Tamás: Minden forradalmi mozgalom alapja a munkás-önigazgatás. 1905-ben jelentek meg az első munkástanácsok – orosz nevükön szovjetek –, amikor az akkori válságos szituációban a munkások átvették az üzemek feletti ellenőrzést. Ez megismétlődött aztán 1917-ben is: munkás-, paraszt- és katonatanácsok jöttek létre, összesen 10 millió ember szerveződött szovjetekbe. Ezek a szervezetek spontán módon alakultak meg: a munkások egyszerűen rájöttek arra, hogy a rendszer, amiben élnek, elviselhetetlen és fenntarthatatlan, ezért keresték az ellenállás formáit. A tanácsokat nem felülről szervezték, ekkoriban ugyanis még nem voltak olyan politikai pártok, amelyeknek akkora befolyásuk lett volna a munkások körében, hogy maguk szervezzék meg az üzemek elfoglalását. Az oroszországi szociáldemokraták – ide értve a bolsevikokat is – tulajdonképpen eltanulták ezeket a mozgalmi formákat, miután rájöttek, hogy a forradalomnak nem lehet más felhajtóereje, mint a szovjetek. 1917 abban különbözött 1905-től, hogy akkor a forradalmat vezető politikai erők tudatosították, hogy a munkástanácsokat uralmi pozícióba kell hozni össznemzeti szinten. Ennek a filozófiája benne van Lenin Állam és forradalom című munkájában ([1917] 1973). A forradalom korai időszaka után azonban megkezdődött ezeknek a forradalmi struktúráknak a hatalmi központosítása. A nagy fordulat akkor játszódott le, amikor kitört az orosz polgárháború, és a bolsevikok a munkástanácsok teljes erejét befogták a katonai győzelem érdekében. Később a bolsevikok egyebek mellett azért érveltek még az államosítás mellett, mert úgy látták, hogy az önigazgatáshoz, az üzemek vezetéséhez magasrendű kultúra és szaktudás kell, az analfabéta tömegek pedig nem állnak készen a feladatra.

Szalai Erzsébet: Szerintem a munkások tudatának viszonylag kevés köze volt a centralizációhoz. A spontán módon létrejött tanácsok központosításának kulcspillanata a polgárháború következményeként létrejött hadikommunizmus volt: az irányítás központosításával elkezdődött az önigazgatói kezdeményezések letörése és egy elnyomó rendszer kiépítése.

Krausz Tamás: Ezt annyiban pontosítanám, hogy a centralizáció folyamata valóban ekkor indult el, ám csak később teljesedett ki. Ennek következtében – Lenin megfogalmazásában – egy olyan munkásállam jött létre, amelyet a kezdetektől bürokratikus torzulások jellemeztek. A bürokratikus párthatalom megszilárdulásával párhuzamosan az 1920-as években olyan többszektorú gazdaság alakult ki, amit a piac jellemzett. Részben megmaradtak a közösségi és szövetkezeti csírák, néhány helyen a munkásönigazgatás üzemi formái is fennmaradtak, ám valójában két szektor küzdött egymással: a piaci szektor és az állami szektor. A sztálini fordulatnak az volt a lényege, hogy mind a megmaradt önigazgatói struktúrákat eltörölje, mind a magántulajdonon alapuló kapitalista piaci struktúrákat

felszámolja – így jött létre az a centralizált rendszer, amit államszocializmusnak szoktunk nevezni. Az érdekesség kedvéért egyébként megjegyzem, hogy Sztálin halála után elvi szinten senki nem kérdőjelezte meg azt, hogy a kommunizmus az egyenlő társadalmi öngazgatással. 1961-ben a Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusán elfogadott elméleti program – amit egyébként maga Polányi Károly is üdvözölt – a kommunizmust a társadalmi öngazgatás rendszerének nevezte. De persze mindez csak elméleti síkon maradt, az öngazgatói forma ténylegesen nem jelent meg a Szovjetunióban sem ebben az időszakban, sem később, kivéve egy rövid időszakot a rendszerváltás környékén.

Magyarországon mikor és milyen körülmények között jelentek meg a munkás-öngazgatás gyakorlatai?

Krausz Tamás: A munkástanácsok általában válságidőszakokban jelennek meg, ez pedig a magyarországi munkás-öngazgatási kísérletek történetében is így volt. Közvetlenül az első és a második világháború után, az 1956-os felkelés során és a rendszerváltáskor alakultak ki komolyabb dolgozói öngazgató mozgalmak. 1918-1919-ben a munkás-katonai tanácsok az öngazgatás klasszikus esetei voltak, nem rendeletre jöttek létre, hosszú hónapokkal előzték meg a Tanácsköztársaság kikiáltását. Ez a periódus szerte a világon a munkás-önszerveződés kora, akárcsak 1945–1948.

Szalai Erzsébet: 1945-ben üzemi bizottságok jöttek létre Lengyelországban, Magyarországon és több más kelet-európai országban. A dolgozók azért hozták őket létre, hogy megakadályozzák, hogy a tőkés tulajdonosok kimenekítsék a vagyonukat és munkahelyeket szüntessenek meg. Ám amikor 1948-ban a kommunista párt átvette a hatalmat, ezeket elsöpörték. Magyarországon beolvasztották őket a szakszervezetekbe, amelyek teljes egészében a Rákosi-féle kommunista párt uralma alatt álltak: így pacifikálták a spontán létrejött üzemi bizottságokat.

Mi volt a munkástanácsok szerepe 1956-ban?

Szalai Erzsébet: Az első munkástanács 1956. október 22-én – tehát még a forradalom kitörése előtt – alakult a diósgyőri MÁVAG-ban, ezt követően pedig nagyon hamar elterjedt ez az öngazgatói forma az országban. A szervezetek közül többen jobboldali ideológiával léptek fel, de valóságos törekvéseiket tekintve baloldaliak voltak. Az elképzelésük az volt, hogy ők igazgatják majd a gyárakat, ők választják ki a saját vezetőiket és a menedzsereket stb. Érdekes mozzanat volt az egyes tanácsok induló előnyeinek mérséklésére tett erőfeszítésük: általánosan megfigyelhető, hogy amikor több üzem dolgozói tulajdonba kerül, akkor értelemszerűen a profitábilisabb vállalatok helyzeti előnyhöz jutnak a kevésbé gazdaságos szervezetekhez képest. Ezek az ellentmondások és az ebből fakadó

konfliktusok a jugoszláv öngazgatói szocializmusban is kiütköztek. Az 1956-os munkástanácsok ezt úgy oldották meg, hogy a vállalati eredménnyel arányos adót fizettek a központi büdzsébe, tehát gyorsan feltalálták magukat a belső egyenlőtlenségek orvoslásával kapcsolatban. A termelésben sajnos nem tudták kipróbálni magukat a szovjet csapatok bevonulása miatt. Igazi szerepük a forradalom leverése utáni ellenállás megszervezése volt: november 14-én megalakult a Nagy-Budapesti Munkástanács, amely megszervezte, hogy a bejövő szovjet csapatok ellen a munkások fegyverrel védekezzenek.

Nagyon fontos kiemelni még, hogy a munkástanácsok nem a többpártrendszer ellen jöttek létre: a szervezetek vezetői szerint a többpártrendszer és a munkástanácsok egymást kiegészítve működtek volna. Általában egyébként megfigyelhető, hogy a pártok nem nagyon szeretik az öngazgatást, az öngazgatók pedig nem nagyon szeretik a pártokat. Ez mindig konfliktusforrás volt. A pártok ugyanis abban érdekeltek, hogy megragadják az államhatalmat és minél több hatalmat összpontosítsanak a saját kezükben, ebből következően pedig ösztönösen ellene vannak mindenféle alulról induló kezdeményezésnek.

Krausz Tamás: Történészek rámutattak arra, hogy 1956-ban azok a fiatal, tanulatlan munkások kezdték el a felkelést, akik elviselhetetlennek érezték a hierarchizált állami munkaszervezést és kizsákmányolást. Kemény István és Bill Lomax az 1970-es években összegyűjtötték a forradalom idején létrejött munkástanácsok összes dokumentumát (Kemény és Lomax 1986), ezekből pedig világosan kiderül, hogy a munkások a kapitalistának és a régi uralkodó osztálynak semmilyen engedményt nem akartak tenni. Erre vonatkozott a „Gyárat, földet vissza nem adunk!” jelszó. Emiatt Bill Lomax szocialista forradalomnak tekintette 1956-ot.

Bartha Eszter: Röviden szólnék a forradalom egyszerre antisztálinista és szocialista jellegéről. A sztálini modernizációs kísérlet a kelet-európai, agráripari félperifériás társadalmakból igyekezett ipari társadalmakat csinálni a lehető legrövidebb idő alatt. A munkás-öngazgatói kísérletek beolvasztása és a kollektivizálás szenvedései nagyrészt ezt a célt szolgálták Magyarországon és máshol is. Ennek a modernizációs kísérletnek lett sajátos, felemás terméke az 1956-os forradalom: akkoriban ugyanis a munkások azt látták, hogy egyfelől az új rendszerben a munkás- és parasztsaládból származó fiatalok akár már egyetemen is tanulhattak, hogy munkásokból gyárigazgatók lettek, stb.; másfelől viszont látták a padlóösspréseket és a hatalmi túlkapásokat is. Ez a rendszerhez fűződő ellentmondásos viszony nagyon szépen megjelenik Sánta Ferenc *Húsz óra* című művében (1964), és ezt a viszonyt fontos látni ahhoz, hogy 1956-ot pontosabban megértsük.

Krausz Tamás: A korabeli dokumentumokból az is kiderül egyébként, hogy a munkások érezték, hogy kettős nyomás nehezedik rájuk: egyfelől a szovjet központosítás, másfelől pedig a kapitalizmus és a régi uralkodó osztályok térnyerése fenyegette őket. A szovjet hadsereg bevonulása leszámolt az utóbbival, ekkor pedig rövid időre kettős hatalom jött

létre Magyarországon: a szovjetek által támogatott Párt és a munkástanácsok álltak szemben egymással, utóbbiak pedig nem voltak hajlandók kompromisszumot kötni a Kádár által megszervezett új hatalmi centrummal. Az, hogy Kádár János nem beépítette a munkástanácsokat a rendszerébe – úgy, ahogy Rákosi az üzemi bizottságokat olvasztotta be 1948-ban –, az ennek a hatalmi harcnak az eredménye volt. Ez a kettős nyomás, amit korábban említettem, a piaci erők és a baloldali állami centralizáció kettős nyomása végigvonul a munkás-önigazgatás történetén.

Mik a strukturális okai ennek a kettős nyomásnak?

Szalai Erzsébet: Én úgy látom, hogy a félperiférián nem lehet önigazgatói társadalmat csinálni, ennek oka pedig leginkább a kapitalista világrendszer logikájában és erőviszonyaiban keresendő: a fennálló rendszerben érdekelt globális szereplők nem tűrik el azt, hogy ilyen önigazgatói csírák jöjjenek létre és erősödjének meg, ezért a forradalmakat különböző eszközökkel – fegyveres erővel, gazdasági kényszerrel, vagy belső szövetségeseik megerősítésével – elfojtják.

Krausz Tamás: Pontosan, ez így van a mai napig, elég csak megnézni, hogy mi lett az elmúlt években a dél-amerikai baloldali kormányok sorsa. Ha pedig valamilyen módon mégiscsak hatalmon képes maradni egy baloldali mozgalom, az azonnal államosítani próbálja a forradalmi, önigazgatói struktúrákat. Ez a diktatórikus hatalmi koncentráció leginkább azért jön létre, hogy az állami tulajdont megvédjék a piaci támadásokkal szemben – de ez persze nem menti fel azokat a politikusokat, akik ezt a centralizációs folyamatot lemenedzselik, általában a maguk érdekében.

Szalai Erzsébet: Az államhoz fűződő problémás viszony a szervezetszociológia felől is megközelíthető. A szervezetszociológia kimondja, hogy minden szervezet saját hatalmának kiterjesztésében érdekelt – ez alól az állam sem kivétel, még akkor sem, ha valamiféle „forradalmi államról” beszélünk. A szervezeteket ugyanis hiába alapítják sokszor idealisták, bizonyos idő után szükségképpen a realisták kerülnek vezető pozíciókba, akik megintcsak a kontroll és a hatalom kiterjesztésében lesznek érdekeltek. Az önigazgatás megteremtését és fenntartását tehát általában az államhatalommal szemben kell kiharcolni.

Hogy jelenik meg a munkástanácsok szerepe az 1956-ról szóló emlékezetpolitikában?

Krausz Tamás: Sehogy. Minden komoly forradalmi átalakulás alapja a termelési folyamatokat megragadó tömegmozgalom. Ez az, amitől a fennálló rendszer képviselői igazán félnek: ha az emberek tüntetnek, utcákat és tereket foglalnak el, azzal a tőke meg tud birkózni; ha munkahelyeket foglalnak el, az jóval veszélyesebb. 1956 antikapitalista munkás-önigazgatói hagyománya éppen emiatt kényelmetlen történelmi precedens

napjaink politikai és gazdasági elitje számára, ezért igyekeznek mindezt elhallgatni, és egy hamis, kilúgozott narratívát kreálni az 1956-os események köré.

Szalai Erzsébet: Ez egyébként nem új jelenség. 1989. június 16-án, Nagy Imre és társai újratemetésén sok beszéd elhangzott, és egyedül Méray Tibor tett említést az 1956-os munkástanácsokról. Az összes többi beszéd arról szólt, hogy ez egy polgári forradalom volt, amelynek középpontjában a szabadság és a Szovjetuniótól való elszakadás volt. Egyszóval a munkástanácsok emlékezetének kiradírozása nem ma kezdődött.

A rendszerváltás idején újra megjelentek a munkástanácsok és a munkás-önigazgatás mint lehetséges alternatíva. Milyen helyzetre reagáltak ezek a kezdeményezések?

Szalai Erzsébet: Az 1970-es évektől a magyar gazdaság – a világgazdasággal együtt – különböző okok miatt lejtmenetbe került, amelynek eredményeként az 1980-as évek elejétől az életszínvonal emelkedése is megállt, majd csökkenni kezdett. A válságot enyhítendő Magyarország belépett az IMF-be, illetve a Párt legalizálta a második gazdaságot, ám egyik intézkedés sem volt képes érdemben kezelni a helyzetet. Ezen a ponton merült fel a tulajdonviszonyok újrarendelése; több versengő koncepció született szakértői szinten és értelmiségi körökben: Tardos Márton a nagyvállalatok irányítását vagyongazdálkodó holdingok irányítása alá helyezte volna, a reformközgazdászok – például Soós Károly Attila, Bauer Tamás és Lengyel László – pedig az önigazgatói tulajdon ötletét vetették fel. Hogy ők tényleg hittek-e az önigazgatói tulajdonban, vagy ezt csak egyfajta taktikai eszközként fogták fel a centralizált állami tulajdon elleni harcban, az nem teljesen világos – bár én úgy vélem, hogy az utóbbiról lehetett szó. A politikai vezetés a holdingok ötletét hamar elvetette, mert túlzottan radikális tulajdoni átrendeződést okozott volna, az önrendelkezéssel kapcsolatban viszont abban bízott a hatalom, hogy az ténylegesen úgysem valósul meg, hanem csak formálisan működne. Ennek megfelelően 1985-ben kötelező jelleggel létrehozták a vállalati tanácsokat. Abban az időben interjúkat készítettem a Ganz Villamosági Művekben (Szalai 1986), ahol számomra az derült ki, hogy a munkások addigra már annyira elcsigázottak és kiábrándultak voltak, hogy a vállalati tanácsok lehetősége semmiféle mozgósító erővel nem bírt számukra. A legtöbben azt mondták, hogy „úgysem lesz ebből semmi”, „a menedzserek úgyis elveszik tőlünk azokat a jogosítványokat, amiket kapunk” és így tovább. Számomra ez azt bizonyította, hogy az önrendelkezést nem lehet felülről bevezetni, az csak akkor jöhet létre ha a dolgozók maguk vívják azt ki a politikai és gazdasági hatalommal szemben.

Krausz Tamás: Voltak is kísérletek erre akkoriban. Tömegmozgalom nem alakult ki, de létrejöttek spontán munkástanácsok, csak ezeknek a helyzetét a hatalom módszeresen ellehetetlenítette. Az MSZMP 1989-ben például módosította az alkotmányt és a Baloldali

Alternatíva Egyesülés, valamint a párt balszárnya közbenjárására beleírták, hogy lehetőség van öngazgatói tulajdonra és öngazgatói gazdálkodásra (Tütő 2019). Az első megválasztott parlamentnek azonban az első dolga az volt, hogy ezt a kitételezt az alkotmányból kiiktassák – ezt sok MSZP-s is megszavazta, teszem hozzá. Ez hasonlóképpen zajlott Oroszországban és más kelet-európai országban is: a lengyel Szolidaritás mozgalomnak az 1980-as évek elején nagyon erős volt a munkásöngazgatásért küzdő szárnya, ezt azonban politikai nyomással és egyéb eszközökkel módszeresen likvidálták.

Mit lehet tudni a rendszerváltás idején alakult magyarországi munkástanácsokról?

Szalai Erzsébet: Az első tanácsok a Herendi Porcelángyárban és a Péti Nitrogénművekben jöttek létre 1989-ben, teljesen spontán módon, bármiféle értelmiségi, vagy politikai behatás nélkül. Herenden jól képzett, művészi adottságokkal rendelkező munkások dolgoztak, tehát alkalmasnak tűnt a közeg, hogy a dolgozók a kezükbe vegyék a gyár irányítását. Először azonban nem a tulajdonviszonyokat akarták átszervezni, hanem megfelelő bérezési viszonyokat akartak kialakítani. A Péti Nitrogénműveknél kicsit más volt a helyzet: ott a vállalatot fel akarták számolni, a munkások pedig ezt megpróbálták megakadályozni.

Krausz Tamás: Egy kicsit később már több olyan munkástanács alakult, amely a kezdetektől a vállalataik tulajdonviszonyainak átalakításában gondolkodott. Ezeket az Eszmélet köre és a Baloldali Alternatíva Egyesülés megpróbálta támogatni, bár illúzióink azért nem voltak azzal kapcsolatban, hogy mennyi esélyünk van a győzelemre. Ezzel kapcsolatban elmondok egy történetet, amely nyomán Mocsáry József megírta az Eszméletben és a Népszavában a *Hogyan lopjunk gyárat?* című cikkét (1990): meghívtak minket Záhonyba, ahol egy textilüzem privatizációja zajlott, a munkások pedig segítséget kértek tőlünk ennek megakadályozására. Ketten mentünk Mocsáryval, a menedzsment nagyon ellenségesen fogadott minket, de azt nem tudták megakadályozni, hogy az üzem dolgozóival találkozzunk. Józsi elmondta nekik, hogy eszükbe ne jusson átadni a vezetőségnek a tulajdont, mert ugyanúgy fognak járni, mint azok a munkások, akik a város másik végében lévő üzemben dolgoztak, amit addigra privatizáltak. Biztattuk őket, hogy tartsanak ki, egy hét múlva újra jövünk és addigra részletesen kiderítjük, hogy milyen jogi lehetőségeik vannak arra, hogy megszerezzék a gyárat. Egy hét múlva azonban már el sem kellett indulnunk Záhonyba, mert addigra a menedzsment meggyőzte a dolgozókat arról, hogy milyen jó lesz nekik, ha menedzsmenttulajdon jön létre, inkább ne kísérletezzenek és ne hallgassanak az utópisztikus budapesti értelmiségre. Azt tudni kell azért, hogy ekkoriban a piacgazdaságot a megváltás egyetlen útjaként hirdették mindenhol, a tévébemondók elhomályosult szemmel ejtették ki még a szót is minden alkalommal. Ez az ideológia

nyomulás pedig megtette hatását: a legtöbb dolgozó nem volt a politikai tudatosságnak azon a szintjén, hogy ellent tudjon tartani ennek, így viszonylag könnyen leszerelték őket a nyugathoz való felzárkózásról és a fogyasztói társadalom által biztosított boldogságról szóló különféle ígéretekkel.

Bartha Eszter: Az 1960-as, 1970-es évek államszocialista jóléti rendszerében a magyarországi munkásság elkezdett kispolgárosodni: hétvégi ház, családi autó és hasonló dolgok váltak elérendő céllá. Ebben a fogyasztásorientált megközelítésben a nyugati kapitalizmus fogyasztói társadalma egyre inkább kíváncsú és utolérendő dologgá vált. Azt gondolom, hogy ez magyarázza, hogy 1989-ben a dolgozók közül is olyan sokan bedőltek a piacpárti ideológiának. Ennek a másik oka természetesen az volt, hogy a Kádár-rendszer következetesen üldöztött minden olyan baloldali irányvonalat – köztük az öngazgatói szocializmus megközelítését is –, amely eltért a fennálló rendszer ideológiájától és gyakorlatától. Ennek következtében az ilyen alternatív megközelítések nem tudtak eljutni a dolgozókhoz: a legtöbb ember fejében a szocializmus egyenlő volt a fennálló rendszerrel, a kapitalizmus pedig egyenlő volt az áruktól roskadozó polcokkal.

Szalai Erzsébet: Azért ezzel együtt is elég sok munkástanács jött létre: 1989 végére 30 és 50 közé teszik a megalakult munkástanácsok számát, az elkövetkező egy-két évben pedig összesen 238 munkástanács létezett, melyeknek összesen 24 ezer tagja volt. Az állami tulajdonnak tehát körülbelül a 3%-a került a dolgozók kezébe. Akkori terepkutásaim és interjúim szerint két dolognak volt nagy szerepe a munkástanácsok megalakulásában: az egyik a munkanélküliségtől való félelem, a másik pedig az 1956-os hagyományok emlékezete. A munkástanácsok vezetői leginkább 40-50 év körüli elitmunkások voltak, akik jól látták, hogy a rendszerváltás tulajdonátalakulásai komoly veszélyt jelentenek a dolgozókra. A gyárak közösségi tulajdonba vétele azonban lényegében sehol nem történt meg ekkoriban – csak az előkészületek történtek meg. A munkástanácsok vezetői a legtöbb időt az 1990-ben alakult Munkástanácsok Országos Szövetségének tárgyalásain töltötték, ahol különböző ügyeket vitattak meg, főleg azzal kapcsolatban, hogy milyen lehetőségek vannak az üzemek öngazgatói tulajdonba vételére. Leginkább kétfajta nézet ütközött egymással ezzel kapcsolatban: az egyik szerint a teljes állami tulajdont öngazgatói tulajdonba kell venni – ezt képviselte például a Baloldali Alternatíva Egyesülés, illetve Rácz Sándor, az 1956-os Nagy-Budapesti Munkástanács egykori elnöke is. A másik megközelítés amerikai mintára az egyéni munkavállalói résztulajdon intézménye mellett érvelt – ennek az irányvonalnak többek közt Lukács János volt a szószólója. A politikai helyezkedés és harcok következtében azonban a teljes öngazgatói tulajdont követelő csoportokat fokozatosan a partvonalra szorították, és a dolgozói tulajdon egyre szelídebb formái maradtak csak napirendben. Azt persze egyik párt sem merte kimondani, hogy semmilyen formában nem támogatja a dolgozói tulajdont, de igyekeztek a lehető

legjobban felpuhítani az ezzel kapcsolatos ígéreteket. Ebben a puhítási folyamatban pedig sajnos a Munkástanácsok Országos Szövetsége is partner volt: ahogy a szervezetben belül egyre nagyobb befolyásra tett szert az MDF-hez köthető jobboldali irányvonal, úgy adta fel a munkástanács mozgalom a követeléseinek jó részét. A Munkástanácsok Országos Szövetségének 1993-as kongresszusán a Szövetség elnöke – az egyébként MDF-es parlamenti képviselő Palkovics Imre – kijelentette, hogy „mi már nem úgy határozzuk meg magunkat, hogy mi munkástulajdont akarunk, hanem úgy, hogy mi egy keresztény szakszervezet vagyunk”. Itt tehát annak lehettünk tanúi, hogy egy alapvetően baloldali civil mozgalom megpróbált betagozódni a politikai társadalomba, eközben pedig elvesztette az eredeti identitását és egy jobboldali szerveződéssé vált (minderről bővebben lásd: Szalai 1994).

Krausz Tamás: Egy mondat erejéig érdemes még kitérni a szakszervezetek szerepére a korszakban. A rendszerváltás idején a szakszervezetek rendkívül népszerűtlen intézmények voltak, és erre rá is szolgáltak ebben a kérdésben is: lényegében ugyanazon az állásponton voltak mint az MSZP, miszerint a privatizáció meggátolhatatlan, az öngazgatói követelések utópisztikusak, és így inkább rávették a munkásokat arra, hogy fogadják el a teljes privatizációt.

Szalai Erzsébet: Egy anekdota ehhez: nekem egyszer valaki azt mondta a Liga szakszervezet¹ alapítói közül, hogy „mi azért alapítottuk meg a szakszervezetet, hogy lebeszéljük a munkásokat arról, hogy radikális követeléseik legyenek, mert mi nem láttuk ennek a realitását a piacgazdaság feltételei között.” Tehát a Liga célja a munkásság demobilizálása volt, ami már csak azért is szomorú, mert abban az időszakban a munkástanács mozgalom és a Liga koalícióban voltak egymással. Ezt a szövetséget azért tartották fontosnak, hogy az egész politikai palettát lefedjék, mivel a munkástanácsok az MDF-fel voltak jóban, a Liga meg az SZDSZ-szel. Az elgondolás az volt, hogy ha több párthoz vannak bekötte, akkor a követeléseiket könnyebben ki tudják majd harcolni a politikai térben – de ezzel nagyon elszámították magukat.

Mik voltak a strukturális feltételei annak, hogy az MDF-fel való szövetség nyomán a mozgalom előbb jobboldali ideológiai fordulatot vett, majd folyamatosan demobilizálódott?

Krausz Tamás: Először is az MSZP-nek fel kellett adnia a demokratikus szocializmus programját és el kellett fogadnia a privatizációt 1990-ben. Ennek megfelelően ki kellett húzni az alkotmányból a munkásönigazgatás és társadalmi öngazgatás lehetőségét. Másfelől

1 Az 1980-as évek végén előbb lehetett új szakszervezetet alapítani, mint pártot, így a legtöbb politikai kezdeményezés, amelyből később párt lett, előbb alapított saját szakszervezetet. A Liga az SZDSZ szakszervezete volt – a szerk.

amikor Magyarországon – és egész Kelet-Európában – felmerült a NATO-ba és az Európai Unióba való betagozódás kérdése, onnantól a régióban soha nem volt kérdés az, hogy a történelmi folyamat milyen irányba fog menni. De a munkástanács-mozgalom fontos tapasztalata a jövőre nézve, hogy az öngazgatás és a piac nem keverhető össze. Egy forradalmi átalakulás során a szocializmus irányába vezető átmenet egy többszektorú vegyes gazdaságra épülhet, amely az állami és magánszektor mellett tartalmaz egy öngazgatói-önkormányzó szektort, amelynek az új, már nem kapitalista „félállam” védelmét-támogatását kell élveznie. Ez a szektor lehet az új közösségi társadalomszerveződés alapja.

Szalai Erzsébet: Az államszocializmus egy sikertelen modernizációs kísérlet volt a félperiférián, aminek persze sok vívmánya volt a munkások szempontjából, de a világgazdaság erőviszonyaiból kifolyólag mégis bukásra volt ítélve. Az 1970-es és 1980-as évek nyugati túltermelési válsága miatt a centrumországoknak egyre inkább érdekükben állt a szocialista blokk megbontása: egyrészt mert szükségük volt erre a viszonylag nagy felvevőpiacra, másrészt mert szükségük volt az olcsó, ám jól képzett munkaerőre, harmadrészt pedig mert ide tudták kitelepíteni a nyugati termelés által már meghaladott technológiákat és termelési kapacitásokat. Azt persze tudjuk, hogy a szocialista rendszer megdöntése nem fegyverrel, vagy katonai beavatkozással történt, hanem a rendszer átalakulásában érdekelt nagyvállalati vezetők és a késő-kádári technokrácia hathatós belső támogatásával ment végbe. Ez az újonnan kialakult egypólusú, neoliberális világrend pedig elsöpört minden alternatív gazdasági kezdeményezést, ideértve a munkás-öngazgatási mozgalmat is.

Ez belülről, politikailag úgy nézett ki, hogy a rendszerváltás idején a leköszönő hatalom utat engedett a pártcsíráknak és alternatív kezdeményezéseknek felfelé, a politika szférája felé, hogy azok ne lefelé, a társadalom felé mozogjanak. Ezért volt vértelen és olyan könnyű a rendszerváltás, mert lényegében megnyitották előtte a kaput. Én a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásokon² tagja voltam a tulajdonreform bizottságnak, ott képviseltem a dolgozói tulajdon gondolatát. A bizottságban azt vettem észre, hogy az SZDSZ és az akkor még liberális Fidesz álláspontja nagyon közel volt az akkor már a késő-kádári technokraták által dominált MSZMP álláspontjához: mindhárom szereplő szerint magántulajdonra volt szükség. A leköszönő állampárt, látens szövetségben az új pártokkal tehát létrehozott egy hatalmi vákuumot, aminek segítségével felszippantották és a maguk képére formálta a legtöbb ellenzéki kezdeményezést, már ami a gazdasági kérdéseket illeti. A szervezetek pedig engedtek ennek a szívó hatásnak, a Munkástanácsok Országos Szövetsége is engedett neki. Palkovics Imrét azért választották meg a Szövetség elnökévé, mert MDF-es képviselő volt, és azt remélték tőle, hogy ő majd sok mindent ki fog tudni járni. Az egyik

2 Az 1989-es Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain az Ellenzéki Kerekasztal kilenc szervezete, az MSZMP és az úgynevezett harmadik oldal (mint például az Hazafias Népfront és a Szakszervezetek Országos Tanácsa) vett részt – a szerk.

munkástanács vezetője, Kántor Csaba Áron azt mondta nekem egy interjúban a munkástanácsok bukásával kapcsolatban, hogy „a magyar munkások nagy tapasztalattal lettek gazdagabbak: az, hogy nekik mi a jó, az ebben az országban senkit nem érdekel. Ezért a magyar munkások rájöttek arra, hogy az érdekeiket úgy tudják érvényesíteni, ha alkut kötnek a vállalati tulajdonossal és menedzsmenttel, és/vagy pedig elmennek a második gazdaságba, ahogy eddig is tették.” Erről az attitűdről Eszter is írt egy könyvet (Bartha 2011). A lényeg mindenesetre az, hogy ezeket az alulról induló kezdeményezéseket felszippantotta a politikai társadalom, és ezzel megfojtotta a kibontakozófélben lévő civil mozgalmakat.

Mi a magyarázat a munkás-önszerveződés gyengeségére a rendszerváltást követő évtizedekben?

Bartha Eszter: A rendszerváltás gazdasági és társadalmi sokkját – másfélmillió megszűnt munkahely, folyamatosan leépülő állami jóléti rendszer stb. – a munkásság gyors jobbratolódása követte (erről bővebben lásd: Bartha 2013). Ez egybeesik azzal, amit Polányi Károly is írt, miszerint a piac térnyerése és a kommodifikáció hullámai után mindig jön valamiféle ellenmozgás, ami lehet baloldali töltetű, de lehet jobboldali, sőt szélsőjobboldali, etnonacionalista töltetű is. Mi az elmúlt évtizedekben Kelet-Európában ez utóbbinak lehettünk tanúi. De ha kitekintünk a régióból, akkor sok más helyen is ezt látjuk, elvégre az 1989-1991-es időszak a globális baloldal nagy veresége volt, amiből azóta sem igazán sikerült kilábalni. Talán napjainkban a klímaváltozás kérdése új lökést adhat a baloldal és az öngazgatás ügyének: a klímaváltozás elemzésénél nyilvánvalónak látszik, hogy a probléma gyökere a piaci tulajdon- és termelési viszonyokban keresendő, ez a belátás pedig sokakat arra biztathat, hogy újra elővegyék az öngazgató gazdaság gondolatait és gyakorlatait.

Az interjút készítette: Sidó Zoltán

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok. Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon*. L'Harmattan.
- Bartha Eszter (2013): *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Berghahn.
- Kemény István – Lomax, Bill (1986): *Magyar munkástanácsok 1956-ban (Dokumentumok)*. Párizsi Magyar Füzetek.
- Krausz Tamás (2006): Az 1956-os munkástanácsokról. In: *Eszmélet*, No.: 72.: 32–38.
- Lenin, Vlagyimir Iljics ([1917] 1973): *Állam és forradalom*. Kossuth.

- Mocsáry József (1989): Hogyan lopjunk gyárat? In: *Eszmélet*, No.: 3.: 43–55.
- Nagy Éva Katalin (2011): Munkástanácsok 1989-ben: A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. In: *Eszmélet*, No.: 91.: 111–129.
- Sánta Ferenc (1964): *Húsz óra*. Magvető.
- Szalai Erzsébet (1986): *Beszélgetések a gazdasági reformról*. Pénzügykutató Intézet.
- Szalai Erzsébet (1994): *A civil társadalomtól a politikai társadalom felé. Munkástanácsok 1989–1993*. T-Twins.
- Tütő László (2019): Társadalomfilozófiai alternatívák a magyarországi rendszerátalakításban II. In: *Eszmélet*, No.: 123.: 66–100.